

ISA JA POEG TALLINNAS 1589

1589. aasta südasuvel oli Johan III-l täitunud 20 aastat Rootsi troonil. Kuid vaevalt valdas see tema meeli, kui ta 5. augustil Rootsile kuuluva Eestimaa pealinna Tallinnasse sisse purjetas. Vaevalt liigutas teda ka viletsus, mis valitses katkust laastatud linnas või rüüstatud maakohtades, kust aastakümneid kestnud sõda oli röövinud inimesid, kodusid ja saake.

Johani jõudmine kõrgeima võimuni ja selle kindlustamine oli kahtlemata suur saavutus. Seda polnud takistanud isa Gustav Vasa poolne Rootsi troonipäriluse reguleerimine 1544. aasta päriluskorraldusega ega vanema venna Erik XIV ja selle poja, noore troonipärija Gustav Erikssoni olemasolu.

Soome ajaloolane Max Engman on kasutanud mõistet „ajaloo pöörduks” (*historiens gångjärn*), millega saatus paiskab arengu vägi-valdselt ja üllatavalt uutele radadele, mis saavad otsustavaks aastakümnete, isegi aastasadade jaoks. Niisiis oli Johan III ülimalt isikliku perspektiivi seisukohalt pöörduks ilmselgelt täie jõuga liikuma hakanud ja muutnud tema elu võimalusi ja suunda. See polnud toimunud mitte ainult üks, vaid mitu korda ning sellise kiiruse ja jõuga, et ta valmistus ajaloo või saatuse pöördukse käändudeks kogu elu. Pole siis midagi imestada, kui ümbruskond nimetas seda sügavaks umbusuks kõigi ja kõige vastu. Ühel päeval oli ta olnud troonist väga kaugel, aeg-ajalt Erik XIV käsul hukkamisele väga lähedal, et veidi hiljem end võimu kõrgeimatele tippudele vinnata. See oli positsioon, mida ohustasid nii tõelised kui kujutletavad vaenlased, nii rootslased kui vaenulikud naaberriigid.

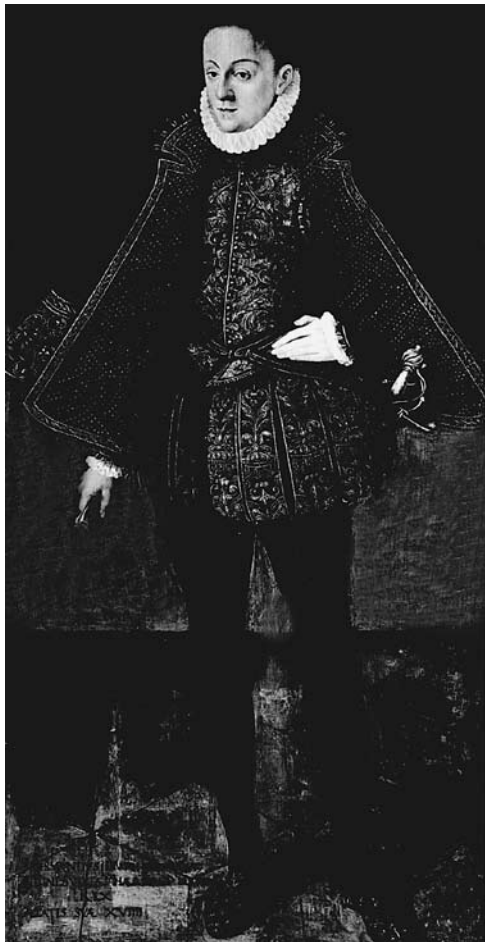
Need saatuse pöörded olid peaaegu alati seotud kavaluse, pettuse ja lõpuks veriste arvete- õiendustega.

Kuid tõenäoliselt ei täitnud Johan III mõtteid mitte need kaksiküm-
mend aastat, kui ta Rootsi tähtsaimatest Riiginõukogu aadlikest,
õuefunktsionääride hordidest ja 3000 sõdurist ümbritsetuna Tallinna
sadamasse sõitis. Ei, tema meeli köitis eelseisev kohtumine oma ainsa
poja, 23-aastase Sigismundi, Poola-Leedu liitriigi kuningaga.

Kuus aastat varem, 1583. aasta alguses elas Johan III koos pere-
konnaga: oma 11 aastat vanema naisega, kes oli Poolas sündinud
kuninganna Katarina Jagellonica, tollal 17-aastase Sigismundi ning
15-aastase tütre Anna. 16. septembril 1583 suri Johani armastatu
Katarina pärast pikemaajalist haigust. Johani noorem vend Karl, kes oli
kitsa perekonnaringi järel tema lähim sugulane, eemaldus üha enam
aina kasvavate poliitiliste ja usuliste vastuolude tõttu. Stockholmis
oleva kuninga ja Nyköpingist oma hertsogkonda (Södermanland,
Närke, Värmland ja Skaraborg) juhtiva hertsog Karli vahel muutus
distantis nii poliitilis-usulises kui inimlikus mõttes üha suuremaks.
Selles olukorras, kus Johan lootis oma lähikondlastele aina vähem,
muutusid teismelised lapsed Sigismund ja Anna talle üha tähtsamaks.

Kuid 1587. aastal Poola-Leedu liitriigi kuningas Stefan Batory suri.
Ta oli abielus kuninganna Annaga, kes oli Katarina Jagellonica õde.
Anna ja Johan III lahkunud abikaasa Katarina olid Jagelloonide sugu-
võsast pärit ja kandsid puhtaimat Poola kuningaverd, olles Sigismund I
„Vana” (1467–1548) tütrede. Nende vend, kuningas Sigismund II August
elas kuni 1573. aastani. Sugulusside Jagelloonidega oli väga oluline, ja
nagu hiljem näeme, 1580. aastate ja hilisemate sündmuste seisukohalt
määrava tähtsusega.

1587. aastal pidid Poolas toimuma uued kuningavalimised. Johan
esitas kandidaadiks oma poja Sigismundi, tuues põhjenduseks lähedase
suguluse Jagelloonidega. Vastaskandidaate oli palju: Vene tsaar Fjodor
Ivanovitš, Austria ertshertsogid ning mitmed Poola ja Leedu suur-
nikud. Vähesel määral näitas huvi üles isegi Tatari suurkhaan. Valimis-
seim lõppes sellega, et tädi kui leskkuninganna Anna ning Rootsi
Riiginõukogu aktiivse delegatsiooni toetusel valiti 9. augustil 1587
Poola kuningaks ikkagi noor Sigismund.

Sigismund (1566–1632) 18-aastasena. Maal on omistatud Johan Baptista van Utherile. Portree asub tänapäeval Firenzes Uffizi galeriis ja oli tõenäoliselt mõeldud kingituseks ema Katarina Jagellonica Itaalia sugulasele, Toscana suurvürtsogile Cosimo I-le.

Kuid nüüd, mil Johan III oli jõudnud oma igatsetud eesmärgini – saada Poola troon pojale ja seega võimalus luua Venemaa vastu suunatud Rootsi-Poola liit, kahetses ta siiski sügavalt. Kui Poolast saabus sõnum, et valimised on toimunud ja et Sigismund peab kiiresti Krakówi

kuningalossi ära kolima, tabas Johanit see, mida tänapäeval võiks nimetada lahkumisvaluks. Kuningas andis järele alles pärast seda, kui ärevad riiginõunikud teda veensid, sest kartsid õigustatult poliitiliste suhete halvenemist Poolaga, kuna Sigismundi ärasõit venis. 1587. aasta 12. septembril asus Sigismund ühe laevaga Kalmarist teele. Temaga oli kaasas õde Anna, kellest sai järgnevatel aastatel noorele Poola kuningale tähtis tugi.

Nüüd oli Johan III Stockholmi lossis valitsejana järsku täiesti üksi. Mitmed aastad hiljem, 1590. aastal süüdistas ta teravalt ja kättemaksumõtteliselt riiginõunikke eesotsas Erik Sparrega, et need olid mõjutanud poega ära sõitma. Samas ei tunnistanud ta, et kogu protsessi oli Sigismundi Poola trooni kandidaadiks esitades algatanud ju tema ise. Ka ei tajunud ta välispoliitilisi komplikatsioone, mis oleks tekkinud, kui Sigismund oleks viimasel hetkel ümber mõelnud.

Stockholmi kodust lahkumist elas rängalt üle ka Sigismund. Ta tundis end uues ja võõras keskkonnas ilmselt üksikuna ja valesti mõistetuna ning need tunded tugevdasid isas veelgi enam muljet, et poeg on sattunud Paabeli vangipõlve. Kaks aastat hiljem, 1589. aasta augustis oli eesmärk Sigismund sellest Piibli mõistes meeleheitlikust olukorrast päästa ja tuua kodumaale Rootsi tagasi. Just selle mõttega Johan III 1589. aasta 5. augustil Tallinna kaile astuski.

Johani unistuse esimene pool täitus kolm nädalat hiljem, mil Sigismund koos Annaga Tallinna saabus, kaasas umbes 2000 poolakat, ilmalikke ja vaimulikke võimukandjaid ning suur hulk sõdureid.

Juba läbirääkimiste alguses sai selgeks, et mõlemal monarhil on ühine eesmärk. Johan palus pojal koju tulla, sest too kannatas tugeva koduigatsuse all. Selles olukorras leidsid Rootsi riiginõunikud ja Poola võimukandjad ühise keele. Kui aga Sigismund naaseks Rootsi, lükates Poolasse naasmise ülimalt ebakindlasse tulevikku, halvenenuks kahe riigi suhted kiiresti. Poolat ähvardas ka kiskumine uude valimisprotsessi, mis võinuks saata riigi otse laastavasse kodusõtta. Lisaks oli olemas ka kolmas osapool, kes polnud küll Tallinnas esindatud, kuid samas siiski pidevalt kohal – nimelt Venemaa, kes janunes Eesti- ja Liivimaal asuvate Rootsi ja Poola valduste järele. Tulemuseks olid surveavaldused mõlemale monarhile. Need ponnistused kulmineerusid

Tuuline Tallinna sissesõit (koos illustratsiooni parempoolses osas asuva lossiga), nagu seda on kujutatud Hollandi diplomaadi Anthonis Goeteerise 1615.–16. aasta reisekirjelduses.

kahe kirjaga, mis kirjutati 5. ja 15. septembril. Riiginõukogu püüdis nendes igati veenda Johanit ohtudes, mis Rootsit ja selle kuningat ähvardavad, kui too jääks poja kodumaale toomise juurde kindlaks. Kuningas reageeris mitte just armuliselt, kuid vastupanu murda tal ei õnnestunud. Selle asemel tegid Rootsi riiginõunikud ja Poola senaatorid tihedat koostööd. Samal ajal saabusid teated rahulolematusest Narvas asuvate Rootsi vägede juhtkonnas. Ohvitserid kirjeldasid Johan III-le iseenda ja oma vägede suurt lojaalsust, kuid kirjutasid ka sõjatüdimumusest. Sigismundi Rootsi mineku korral oleks järgnenud venelaste rünnak üle piiri, et kasutada ära Rootsi-Poola vastuolusid. Sellisel juhul ei kavatsenud sõjaline juhtkond ebaõiglaselt tekkinud sõjas iseenda ja oma sõdurite eluga riskida. Teisisõnu ähvardas Eesti-maa idapiiril asuv Rootsi armee omaenda kuningat tõelise mässuga.

Tekkinud olukorras pidasid Johan ja Sigismund mitmeid kohtumisi, kuid lõpuks siiski Sigismund loobus ja otsustas Poolasse tagasi pöörduda. 30. septembril lahkus Sigismund oma suure kaaskonnaga Tallinnast ja alustas sõitu lõunasse, kuigi ühe Poola allika andmetel alles „pärast seda, kui ta eraviisilisel lahkuminekul isaga hüvasti jättis; isa temaga välja kaasa ei läinud”. Õde Anna jäi Tallinna Johani juurde, kes oli ilmselgelt kibestunud. Plaan oli nurjunud ja poeg seotud Poola trooni külge veelgi kindlamalt kui varem, kaugel Rootsist ja

Stockholmist. Tallinna kohtumisel oldi küll jõutud lubaduseni, et Sigismundile antakse võimalus kohtuda oma isaga mitu korda, kuid tegelikult naasis ta Rootsi alles siis, kui saabus aeg trooni ülevõtmiseks pärast isa surma. Johan aimas seda kindlasti ette.

Kui Johan 2. oktoobril Stockholmi tagasi sõitis, läks tütar Anna temaga kaasa, kuid kahe aasta pärast pöördus ka tema Poolasse tagasi. Nüüd oli Johan taas ükski, hinges ja südames kindlasti veelgi üksikum kui perekonna taasühinemise lootuses Tallinna sõites.

2. oktoobril 1589 Tallinnast lahkuva laeva pardale astudes saatsid Johanit sadamasillani mõned Rootsi riiginõunikud, kes olid saanud kuningalt käsu jääda esialgu Eestimaale. Kibedalt pettunud kuningas olid end juba hakanud ilmutama tigeus ja kättemaksuhimu, mis otsisid patuoinaid, leides need kiiresti. Sihil olid riiginõunikud, kes tegid oma palvekirjadega Tallinna läbirääkimiste ajal kõik, et isa ja poja taasühinemist takistada. Kibestunud kuningas keeldus sadamasillal seisvate riiginõunikega isegi formaalselt hüvasti jätmast. Hogenschild Bielke naine Anna Sture nentis prohvetlikult, et mehe ja teiste „palvekirjast saab nende matusekiri”. Ennustus osutus õigeks. Oma elu viimasel kolmel aastal pühendus Johan riiginõunikele kättemaksmisele, kes tema arvates olid varastanud tema perekonnaõnne.

Huvitaval kombel leidis 1589. aasta pööre Johani elus aset just laval, mis asus Tallinnas, abiks poolakatest kaasnäitlejad. Kogu Johani elu oli mitmes mõttes seotud Poolaga, mis alates 1570. aastatest hakkas välispoliitilises plaanis varju jätma põlisvaenlast Taanit. Kui Johan juba Soome hertsogina 1556–63 esimesi välispoliitilisi samme tegi, toimus see seoses Tallinna ja Põhja-Eestiga ning tähtsa vastaspoolena oli (Venemaa kõrval) Poola.

Seetõttu on omamoodi mõistetav, et pärast 1589. aasta hilissuviseid ja sügisei sündmusi Tallinnas Johan III tegevus riigipeana peaaegu lakkas. Just pärast Tallinna kohtumist soikus suurem osa kuninga ettevõtmistest nii sise- kui välispoliitikas. Johan kaotas tublisti oma energiast ja aktiivsusest, kuigi tema elu lõpetanud haigus tabas teda alles 1592. aasta suvel. Sädet ei kaotanud ta vaid ühes: see oli kustumatu soov maksta kätte Tallinna nõunikele, kes lõhkusid Johani korrastatud maailmapildi. Keelitades teda kõigepealt lubama poega 1587. aastal

kandideerida Poola troonile, olid nad kaks aastat hiljem takistanud tolle taasühinemist Rootsis oleva isaga. Johan III loobus sellest võitlusest alles sõna otseses mõttes surivoodil.

1589. aasta Tallinna kohtumine heidab pilgu ka täiesti teistsuguse Johani varasemasse ellu, avades palju ebaseaduslikku ja ebainimlikku külje. Pärast võimuhaaramist 1568. aastal laskis ta kukutatud venna Erik XIV vangistada. Alguses lubati Erikul viibida oma perekonna juures, kuid mõne aasta pärast, 1573. aastal lahutati ta vägivaldselt kuninganna Karin Månsdotterist ja lastest Sigridist ja Gustavist. Kartes Eriku võimalikku vabastamist üha enam, sundis Johan 1575. aastal enamikku riiginõunikke ja peapiiskoppi alla kirjutama kirjale, milles muuhulgas teatati, et Eriku poeg Gustav tuleb ema juurest ära võtta ja viia riigist välja. Nii ka läks – seitsmeaastane Gustav toodi Turu lossi vangistusest ema Karin Månsdotteri juurest välja ja saadeti Eestimaale. Paar aastat varem olid Eriku ja Karini kaks nooremat poega Arnold ja Henrik juba imikueas surnud. Nii oli Johan venna ja vennanaise perekonna hävitamisele tõhusalt kaasa aidanud.

Seitsmeaastane vennapoeg saadeti igas mõttes palju hullemasse Paabeli vangipõlve kui Johani enda poeg Sigismund Poolas koges. Vaene Gustav Eriksson mõisteti aastaiks Ida-Euroopas ringi ekslema. Omastega lähem kontakt puudus, kui välja arvata tema arvatav kohtumine õe Sigridiga 1597. aastal Krakówis, Sigismundi kroonimise ajal. Ema kohtas ta oma elus veel vaid üks kord. See toimus küll Tallinnas, kuid alles 1596. aastal, 21 aastat pärast pealesunnitud maapagu. Karin Månsdotter oli kaotanud seitsmeaastase poja ja nägi teda nüüd 28-aastase mehana.

Pärast lühikest kohtumist 1596. aastal ei näinud ema ja poeg teineteist enam kunagi. Aja jooksul kisti Gustav Eriksson Vene poliitika keerisesse ja Venemaal veetis ta ka oma viimased aastad. Gustav suri 1607. aasta 22. veebruaril Moskva lähedal Kašini linnas, olles 40 eluaastast veetnud 37 maapaos.

Gustav Erikssoni saatust toob korraks välja kummalise segu perekonnasidemetest ja armastusest, kuid ka reeturlikkusest ja ülekohtust, mis iseloomustas Gustav Vasa ja ta poegade suhteid pärast tema viimast hingetõmmet 1560. aastal. Vaese Gustav Erikssoniga ümberkäimine

kontrasteerub ka Johan III tundetormidega 1589. aasta Tallinna kohtumise ajal ja järel. Ühelt poolt näeme üha üksikumat monarhi, kelle suhtes on raske mitte sümpaatiat tunda siis, kui ta igatseb poja järele peaaegu meeleheite piirini. Kuid teisalt ilmutab end mees, kes suudab mõista oma väikesele vennapojale ja ta emale kaugelt hullema saatuse kui see, millele ta oma poeg ja ta ise lähedalegi ei jõudnud.

Niisugune oli selle raamatu peategelane – sentimentaalne, leebe ja haletsusväärne, kuid samas ka julm ja salakaval isegi oma lähisugulaste suhtes. Ühelt poolt näeme tugevate inimlike tunnetega indiviidi ja teiselt poolt tõelises Machiavelli vaimus arvestavat ja võimukat vürsti. Need jooned on omavahel tihedalt läbi põimunud. Hilisemate uurijate jaoks pole üht võimalik teisest eraldada. See seletab osaliselt ka Johani vastuolulist tegutsemist ajal, mil ta saatus ajaloo pöördukse mõjul pöördus.

Nagu edaspidiste rikkalike näidete põhjal näeme, olid Johani eluajal pöördukse meelevallas ka suhted vend Eriku ja Poolaga. Sageli oli see otseses mõttes seotud just Tallinnaga.

Kuid see kõik sai alguse ühes täiesti teises kohas, mis oli kaugel nii Eestimaast kui Poolast – teisel pool Läänemerd asuvas võimsas, ümmarguse kivitorniga Stegeborgi linnuses. Siin Östergötlandi ranniku lähedal algab ühel 1537. aasta detsembrikuu päeval Johan III lugu. Kõik leidis aset maailmas toimunud dramaatiliste sündmuste varjus.